

Domkerk versus marktkerk als spiegel van een culturele transformatie

Justin Kroesen

1 Het historische kader

1.1 Europa 1000–1400: maatschappij in transformatie

De periode tussen 1000 en 1350, die wel de Hoge Middeleeuwen wordt genoemd, is een van de belangrijkste transformatiefasen geweest in de Europese cultuurgeschiedenis. Rond het jaar 1000 kan de Westeuropese maatschappij nog het best worden omschreven als ‘militair’. De feodale adel had in ruil voor militaire steun aan de koning de monarchie bijna volledig weten uit te hollen. De grote volksmassa werd door een relatief kleine ridderstand in een verlamdende horigheid gedwongen. De ridder bewoonde een versterkt kasteel en zijn machtsbasis was het platteland. De maatschappij was vooral lokaal georganiseerd en ze droeg een statisch karakter. De kerk had deze ontwikkelingen grotendeels op de voet gevolgd. Zij was een van de belangrijkste grootgrondbezitters geworden en de hogere clerus rekruteerde enkel nog onder de adelstand. De kerk was in hoofdzaak een ruraal instituut: overal verrezen grote benedictijner kloosters *in eremo*. De kerkbouw droeg een massief en weerbaar karakter. De grote abdijkerken leken geïnspireerd te zijn op het beroemde psalmvers “God is ons een toevlucht en sterkte”.¹ Hoewel zij nu en dan kans zag om de woeste ridders te temperen, volgde de kerk gedwee in de voetsporen van de legers. De verkondiging van het christelijk geloof was een heilige oorlog geworden. De eerste kruistocht zou het sluitstuk worden van een gewelddadige elfde eeuw.

In de twaalfde eeuw begon zich aarzelend een zekere opleving van de handel af te tekenen. Rond bestaande kernen, een kasteel of een abdij, ontstonden nederzettingen van rondreizende kooplieden, die een steeds permanenter karakter kregen. De jaarmarkten werden interregionale centra van economische activiteit. Deze beginnende economie schudde echter aan de grondvesten van de feodale maatschappij.² Want met de geboorte van de steden ontstond een bevolkingsgroep die niet kon worden ondergebracht in de oude standenmaatschappij. De stedelijke burger was voor zijn levensonderhoud niet langer aangewezen op het bezit en het vruchtgebruik van land, maar zijn economische bases waren de ambachten, de nijverheid of de handel. Om de boot niet te missen volgde de kerk opnieuw de maatschappelijke ontwikkelingen. Aangezien de grote platte-landskloosters als cultuurcentra voorbijgestreefd werden door de steden, koos ook de kerk haar zwaartepunt in de stedelijke centra. Deze situatie

1 Psalm 46:2

2 In dit verband zij vooral gewezen op het baanbrekende *Les villes du moyen âge* door H. PIRENNE (Parijs 1971).

leidde soms tot onrust, daar de burgerij zich niet meer onvoorwaardelijk door de kerkvorsten liet gezeggen.³ Hoewel de kerk aanvankelijk een wantrouwige houding aannam tegenover de handel —winst veroordeelde zij als woeker— drukten de handelaren in toenemende mate hun stempel op de kerkruimte. En zo drong de koopmansgeest door tot in de grote middeleeuwse stadskerken, symptomen van een radicaal getransformeerde cultuur.

1.2 De Duitse *Ostsiedlung*

Voor deze korte studie is het aandachtsveld toegespitst op het gebied van de Duitse *Ostsiedlung*, ruwweg Duitsland ten oosten van de rivier de Elbe.⁴ Juist in dit gebied kan de in de voorgaande paragraaf aangeduide cultuureel-maatschappelijke ontwikkeling scherp worden waargenomen. In de elfde en twaalfde eeuw waren deze streken onderworpen aan de militaire expansie van Duitse ridders met in hun gevolg de clerus die op versterkte plaatsen een aantal nieuwe bisdommen stichtte. Vanaf het midden van de dertiende eeuw zou in deze bisschopssteden, alsmede in de overige bevolkingscentra van ditzelfde Noordoost-Duitsland, de Hanzeatische handelsbond zijn grootste bloei doormaken. Bondssteden als Hamburg, Lübeck en Danzig behoorden in de late middeleeuwen tot de grootste en rijkste steden van Europa.

Reeds vanaf de Ottoonse tijd had het Duiste keizerrijk een constante *Drang nach Osten* aan de dag gelegd. De herhaalde aanvallen van de Slaven en Magyaren brachten in het Duitse Rijk grote legers op de been. In de tiende en elfde eeuw ondernamen de Saksische en Salische vorsten meerdere offensieven in oostelijke richting. Stap voor stap werd de Duitse invloedssfeer in en rond het Oostzeegebied uitgebreid en geconsolideerd, hetgeen een grote instroom van bevolkingsgroepen uit het oude *Reich* tot gevolg had. Langs de oostgrenzen, die ruwweg samenvielen met het stroomdal van de Elbe, werden versterkingen aangelegd, de zogenaamde koningspaltsen. Voorbeelden hiervan zijn Quedlinburg, Merseburg en Meißen. Na de Duitse zege op het Lechveld (955) werden de eerste veldtochten buiten de Rijksgrenzen ondernomen, gericht tegen de Slaven. De daadwerkelijke oost-kolonisatie nam een aanvang. In de nieuw veroverde gebieden werden Marken gesticht, militaire voorposten die namens de Duitse keizer werden bestuurd door een Markgraaf. Aan de beneden-

3 Dit gold voor Duitsland sterker dan voor andere delen van Europa daar Duitse bisschoppen, als vazallen van de keizer, dikwijls bekleed waren met de wereldlijke macht in het diocees. Overgeleverd zijn de gebeurtenissen in Worms en Keulen van 1074, waarbij de woede van het volk zich keerde tegen de kerkelijke autoriteiten in een uitbarsting van geweld. Zie J. le GOFF: *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987) 371v.

4 Hoewel vele van de behandelde steden sinds de twee wereldoorlogen verspreid liggen over Polen, Rusland en de Baltische Staten, en dientengevolge tegenwoordig een andere naam dragen, zal in dit artikel gebruik gemaakt worden van de Duitse toponymie, aangezien de steden worden behandeld in het licht van de Duitse geschiedenis. De eerste maal zal de vertaling tussen haakjes worden vermeld.

loop van de Elbe werden de Oboditen en de Wagriërs bedwongen, in de Oostmark en de Lausitz moesten de Wilzen en Hevellen het onderspit delven tegen de Duitse overmacht.

In het kielzog van de militaire veroveraars richtte ook de kerk haar aandacht op het oosten, hierbij gesteund door de keizer. Otto I de Grote stelde zijn christelijke geweten gerust door in de grensgebieden nieuwe bisdommen te stichten, als spirituele voorboden van de Duitse beschaving.⁵ Een eerste drietal volgde de grenslijn en omvatte de bisdommen Stargard-Oldenburg (nadien verplaatst naar Lübeck), Havelberg en Brandenburg. Daaraan werd al spoedig, in 968, het aartsbisdom Magdeburg toegevoegd, vanwaaruit een intensieve missionering is ondernomen in de veroverde gebiedsdelen. Ook Merseburg, Zeitz en Meißen, in het land van de Slavische Sorben, werden tot de status van bisdom verheven. Terzelfdertijd werden in Polen het bisdom Posen (Poznan), in 968, en het aartsbisdom Gnesen (Gniezno) opgericht, in het jaar 1000. Het zendingswerk, dat werd begunstigd door de keizer en de vorsten, was bijna uitsluitend het werk van de Duitse clerus. Zo waren de eerste bisschoppen van Posen allen Duitsers. Charles Higounet stelt: "Für die Slawen war Christus damals nichts weiter als ein deutscher Gott". De missionering was volgens hem "ein Vehikel des Deutschtums, und es hat in hohem Maße zum Landesausbau beigetragen".⁶ De bisdommen in Polen kregen in de elfde en twaalfde eeuw slechts moeizaam gestalte. Tengevolge van de tegenstellingen tussen Duitsers en Slaven heeft het nog lange tijd geduurd, voordat het gehele land was gekerstend. Van fundamenteel belang in dit proces zijn de monniksorden geweest (voornamelijk cisterciënzers en praemonstratenzers) die het land verder ontsloten en overal bekeerlingen doopten.

Een nieuwe sprong oostwaarts vond plaats vanaf de twaalfde eeuw. In 1147 werd de kruistocht tegen de Wenden uitgeroepen, als sluitstuk van de tweede kruistocht naar het Heilige Land (1146). Vanaf 1230 werd onder aanvoering van de *Equites teutonici hospitalis s. Mariae*, kortweg de Duitse Orde, Oost-Pruisen veroverd. Deze geestelijke ridderorde, die ten tijde van de vierde kruistocht in 1198 in Palestina was ontstaan, stichtte in het gebied tussen de Weichsel en de Memel meer dan 1500 dorpen en 60 steden, alsmede vele versterkingen.⁷ Aan het hoofd van alle Pruisische burchten staat nog altijd de trotse Marienburg aan de oever van de Nogat. Ook in Oost-Pruisen zelf werden enkele bisdommen gesticht, in Kulm, Pomesanien en Samland. Deze kerkburchten moesten nog lange tijd door een militaire macht worden beschermd.

5 Ch. HIGOUNET: *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter* (Berlin 1986) 56–57.

6 HIGOUNET: *Die deutsche Ostsiedlung* 66.

7 H. MANN: *Deutscher Osten, deutsche Heimat* (Bonn 1958) 51.

1.3 De Hanzeatische Bond

Ondertussen had de Ostsiedlung echter een fundamentele verandering ondergaan. De stuwende kracht achter de Duitse kolonisatie van het Oostzeegebied was van de samenwerkende ridders en clerici meer en meer overgegaan op een nieuwe en zeer dynamische bevolkingsgroep, die van de kooplieden. Aan het einde van de twaalfde eeuw was in de Noordduitse steden een zekere interregionale handel ontstaan. In Lübeck, dat in 1159 door Adolf II von Schauenburg, graaf van Holstein, op een heuvel aan de Trave was gesticht, had zich een aantal handelaren verenigd in het 'Genootschap van Gotland bezoekende Duitse kooplieden'.⁸ Deze broederschap ontstond nadat in 1161, op instigatie van hertog Hendrik de Leeuw, Duitsers en Gotlanders onderling vrede hadden gesloten. Deze akte zou het begin blijken te zijn van de Hanzeatische Bond (kortweg de *Hanze*), een van de belangrijkste Europese handelsimperia van de middeleeuwen. De Hanze richtte zijn aandacht vanaf Gotland in de eerste plaats op Rusland en Zweden, maar al spoedig werd ook langs de oostelijke Oostzeekust een aantal handelsnederzettingen gesticht. Aanvankelijk ging de handel hand in hand met de missionering en de expansie door de monniksorden en de Teutoonse ridders, maar al gauw emancipeerde de bond zich en begon hij de clerus te overvleugelen. Behalve de nieuw gestichte nederzettingen sloot ook een groot aantal van de bestaande steden in Noordoost-Duitsland zich aan bij de Hanze. Naast een economisch monopolie verwierf de bond een aanzienlijke politieke macht in de regio. De aangesloten steden genoten vele privileges en konden feitelijk als vrije staten binnen het Rijk opereren. Steden als Riga, Dorpat (Tartu), Reval (Tallinn) en Nowgorod ontwikkelden zich razendsnel tot invloedrijke handelscentra. Langs de Duitse Oostzeekust sloten achtereenvolgens Rostock, Wismar, Stralsund, Stettin (Szczecin) en Danzig (Gdąnsk) zich aan bij de Lübeckers. Zelfs in het Oostpruisische *Ordensland* wist de Hanze vaste voet aan de grond te krijgen. De havenstad Elbing (Elbląg) bleef weliswaar politiek onderdanig aan de *Hochmeister* van de Orde, maar viel desondanks onder Lübeckse jurisdictie. Later zou de Hanze ook met het westen, de Nederlanden, Engeland en de Noorse kust handelsbetrekkingen aanknopen.

1.4 De handel gaat een hoofdrol spelen

In minder dan een eeuw was de Duitse Ostsiedlung radicaal van karakter veranderd: was het aanvankelijk nog de kerk die in het kielzog van de ridders versterkte bisschopskerken stichtte in het nieuw veroverde land, na 1250 werd de expansiedrift volledig overgenomen door de handel. Het waren dan ook de kooplieden, en niet de bisschoppen, die de gebieden rond de Oostzee in religieus, sociaal en economisch opzicht verbonden met West-Europa.⁹ Deze ontwikkeling betekende een ware metamorfose voor

8 B. FISCHER: *Hanse-Städte* (Köln 1981) 15: "Universi mercatores Imperii Romani Gotlandiam frequentantes."

9 FISCHER: *Hanse-Städte* 19.

de steden. Hoewel we in de elfde en twaalfde eeuw nog nauwelijks kunnen spreken van volwaardige stedenbouw, was de gemiddelde nederzetting in dit tijdperk een versterkte plaats, een *Burg*. Omgord door verdedigingswerken vinden we hier hoofdzakelijk het kasteel van de ridder en zijn familie, en de kerk (een domkerk, een kapittelkerk of een klooster), omgeven door een beperkt aantal woonhuizen. De kerk vervulde een spilfunctie in de gesloten gemeenschappen. Ze was het centrum vanwaaruit cultuur en kennis werden verspreid.

Nauwelijks een eeuw later gaven de leden van de Hanzeatische Bond een geheel verschillend beeld te zien. Het kloppend hart van iedere stad was niet langer de burcht waar de clerus en de ridders zich verschansten, maar de markt. Karl Pagel: "Der eigentliche Schauplatz allen städtischen Lebens, seine wahre Mitte, war der Markt. (...) So mußte dem Markt auch räumlich die Mitte der Stadtanlage zugewiesen sein".¹⁰ De straten die vanuit de stadspoorten naar het centrum liepen, kwamen uit op de markt. In sommige gevallen ontwikkelde de stad zich zo stormachtig dat zich tot twee of zelfs driemaal ditzelfde patroon herhaalde. De fundamentele betekenis die de markt in het economische en burgerlijke leven droeg vond uitdrukking in de monumentale bouwwerken die hem omzoomden: het raadhuis, de lakenhal, de beurs, het gerechtshuis en de geldwisselkantoren van de bankiers. Op gezette tijden was het marktplein tevens het decor van uitbundige stadsfeesten. Rondom en in de directe nabijheid van de markt treffen we een groot aantal handelshuizen aan, en daaromheen de woonhuizen van de kooplieden. Even verderop staan de pakhuizen aan de kades, en aan de horizon liggen de schepen in de haven. Het straatbeeld in de Hanzesteden wordt gedomineerd door de monumentale architectuur van een trotse en welvarende burgerij.

Was de kerk dan uit het hart van de stad verdrongen? Ja en nee. Weliswaar lag de machtige domkerk voortaan verstild op een heuvel terzijde van het stadscentrum, maar in de onmiddellijke nabijheid van de markt verrees een nieuw en in geen enkel opzicht minder indrukwekkend Godshuis: de *Bürgerkirche* of *Marktkirche*. Het gaat hier echter om een radikaal nieuw kerktype. Ondanks haar spirituele functie benoemt Pagel deze marktkerk als een "bürgerliches Bauwerk".¹¹ Dit is de kerk van de patriciërs, in het gebouw en zijn inrichting brengen zij hun trots en prestige tot uitdrukking.

De volgende paragraaf beoogt een analyse van de zojuist kort aangegeuide polariteit tussen domkerk enerzijds en marktkerk anderzijds. Daarbij zijn aspecten van kerkarchitectuur, -interieur en stedenbouw in het geding. Ik beschouw de vergelijkende analyse van beide kerktypen als de analyse van een maatschappij-in-transformatie: beide kerken zijn exponent van de tijdgeest in een specifieke beschaving, een visie op God en mensen, kerk en staat, leven en dood.

10 K. PAGEL: *Die Hanse* (Braunschweig 1952) 305.

11 PAGEL: *Die Hanse* 306.

2 Domkerk versus marktkerk

2.1 De polariteit tussen dom en marktkerk in het Noordoostduitse Hanzegebied

In verschillende Hanze-steden kan de zojuist beschreven polariteit tussen domkerk en marktkerk scherp worden waargenomen. De ranke, hemelbestormende torens, de steile dakstoel en de reusachtige schipruimte van de burgerkerk wedijveren met de strenge geslotenheid van de dom. Verschanste amper een eeuw tevoren het domkapittel zich nog in zijn 'Vesting Gods', en werden de getijden gezongen in de veilige beslotenheid van het koor, de marktkerk nu was de kerk van de burgerij en van de raad. Dit was de plek waar de stadsbestuurders bijeen kwamen om op de meest beslissende momenten het beleid uit te zetten.¹² De gehele stadsbevolking was dan ook betrokken bij de bouw van deze kerk. De kerkbouw werd gestimuleerd door vroomheid en zucht naar goede werken, waarmee de zaligheid viel te verdienen.¹³ Raadsleden, gilden, ambachts- en vakverenigingen droegen grote bedragen af. Alles werd op alles gezet om de domkerk in de schaduw te stellen. Het patriciaat en de stedelijke burgerij wilden het machtsblok van bisschop en vorst doorbreken door ze het symbool afhandig te maken van de macht die zij in de loop der eeuwen hadden opgebouwd. "De hoge torenspits van de kerk moest de vrijheden verbeelden en de erkenning van hun macht afdwingen".¹⁴ Er was sprake van een ware prestigeslag tussen twee botsende werelden, twee tegengestelde belangensferen, die zich toespitste op wat beiden nog altijd verbond: het christelijk geloof. Voor zover het hier kunst betrof was het kerkelijke kunst, geworteld in kerkelijke voorstellingen, afgestemd op de behoeften van de eredienst. Volgens Karl Pagel boden de kerken, zeker in de eerste periode van hun bestaan, aan veel meer mensen plaats dan het inwonertal van de steden. Hij verbindt dit gegeven met de toekomstgerichte beleving van de stadsbevolking. Hij spreekt van "Ein starker Wille zur Meisterung einer noch kaum erahnten Zukunft".¹⁵ Binnen korte tijd werd een tweede burgerkerk toegevoegd, en later waren het er drie, vier of zelfs vijf. Generaties lang bouwde men aan deze getuigen van een glorierijke toekomst.

Een fraai voorbeeld van de wedijver tussen dom en marktkerk vinden we in Lübeck, de bakermat van de Hanze, waar Dom- en Marienkirche het silhouet beheersen. In het westelijke Hanze-gebied bieden Bremen (Domkerk vs. Liebfrauenkirche) en Braunschweig (Dom vs. Martinikirche in de Altstadt) min of meer illustratieve situaties.¹⁶ Een aantal exemplarische voorbeelden in het Oostelijke Hanze-gebied zijn Brandenburg (Dom vs.

12 A. d'HAENENS et al. (préf. de Étienne d'Avignon): *L'Europe de la Mer du Nord et de la Baltique — Le monde de la Hanse* (Paris etc. 1984) 40: "Salle de réunion du Conseil, en ses moments les plus décisifs."

13 R. STEENSMA: *Vroomheid in hout en steen* (Baarn 1984) 12.

14 A. d'HAENENS: *L'Europe de la Mer du Nord et de la Baltique* 38.

15 PAGEL: *Die Hanse* 306.

16 Beter nog dan het contrast tussen beide Bremer kerken illustreren de gebeurtenissen

St. Katharinen), Krakau (Dom vs. Marienkirche), Breslau (Dom vs. Elisabethkirche), Posen (Dom vs. St. Gotthard), Riga (Dom vs. St. Petri) en Reval (Dom vs. St. Petri en St. Olai).

Op drie manieren zal in de nu volgende subparagrafen ingegaan worden op het contrast tussen beide kerktypen als spiegels van een zich transformerende cultuur. Allereerst door aan de hand van middeleeuwse stadsplattegronden het verschuivende zwaartepunt aan te tonen, dat zich verlegt van de burcht naar de markt. Vervolgens zal de architectuur van domkerk en marktkerk aan de orde komen, beschreven en geplaatst in de context van de middeleeuwse bouwkunst. Als laatste zal de aandacht gericht worden op het interieur van beide kerken, waarbij noties als sfeerwerking en meubilair een rol spelen.

2.2 De ligging in de stad

In de eerste paragraaf is er reeds op gewezen dat de meeste bisschopssteden als burcht rondom een kerk en een kasteel werden aangelegd. Naarmate zich enige handel begon te ontwikkelen verplaatste het zwaartepunt van de stad zich echter naar de markt in een nieuw aangelegde uitbreiding. Hiermee zij geïllustreerd dat de centrale rol die de kerk aanvankelijk in de maatschappij vervulde na verloop van tijd werd overgenomen door de handel op de markt. In een aantal steden is deze historische ontwikkeling scherp aan de stadsplattegrond af te lezen.

Zo bijvoorbeeld in Reval (afb. 1). De plattegrond van 1310 laat zien dat er sprake is van een strikte scheiding tussen de burchtheuvel, *castrum maius*, en de benedenstad. In 1219 had het handelscentrum van de stad zich verplaatst vanaf de domberg naar de nieuwe markt in de benedenstad, zodat op de heuvel enkel de bisschop en de vorst achterbleven. De benedenstad was verdeeld over twee grote parochies, te weten St. Nikolai en St. Olai.

Een vergelijkbaar patroon vertoont Krakau (afb. 2). Het middeleeuwse stadsplan laat aan de Weichsel de burchtheuvel Wawel zien, het vorstelijke *castrum* uit de tiende eeuw, dat ook de dom omvatte. De eerste uitbreiding behelste de benedenstad Okól met een kleine markt en een parochie. Van 1257 dateert het monumentale handelscentrum van Krakau, geconcentreerd rond de grote markt, de lakenhal en de Mariakerk. Daar kwam het zwaartepunt van de stad te liggen. Rondom de markt werden de straten volgens een strak geometrisch patroon aangelegd. De verbinding tussen de burchtheuvel en de markt bleef enkel nog in stand door

rond het Roland-monument in die stad de spanning tussen de machthebbende clerici en de vrijheidslievende stedelijke burgerij. Midden op de markt, vóór het stadhuis, stond dit houten beeld opgesteld, de ogen gericht op de deuren van de kathedraal. Zo onderstreepte het stadsbestuur dat op deze plaats het vrije marktrecht gold. In 1336 liet de aartsbisschop het beeld in het openbaar verbranden. Maar de groeiende macht van de burgerij bleek ook hier niet te stuiten: dertig jaar nadien richtte de raad een stenen Roland op, met het zwaard geheven in de hand, die op zijn schild nog altijd aan het domkapittel te kennen geeft: "Vryheit do ik ju openbar."

een betrekkelijk smalle strook bebouwing. Ondanks haar roemrijke verleden heeft Krakau als lid van de Hanze echter slechts een bescheiden rol gespeeld.

In overeenstemming met de geografische omstandigheden van het gebied vestigde de bisschop van Brandenburg (afb. 3) zich in 948 op een versterkt eiland in de Havel. Rond het domeiland ontstonden achtereenvolgens op de rechter en de linker Haveloever de *suburbia* Altstadt en Neustadt. Beide stadsdelen zijn aangelegd rond een marktplein met eigen parochiekerk. Brandenburg is overigens pas zeer laat, in het jaar 1434, tot de Hanze toegetreden. Ook Posen werd rond het jaar 1000 gesticht als bisdom op een eiland, in de rivier de Warta. Aanvankelijk bood een klein forum bij de domkerk in het hertogelijke *castrum* plaats aan een bescheiden markt, maar al in de twaalfde eeuw nam men de sprong over de rivier en werd daar een handelscentrum rond de Neumarkt gesticht. In het zuiden vertoont ook Meißen een strikte scheiding van burcht en markt (afb. 4).

Het beste is de polariteit echter af te lezen aan de middeleeuwse plattegrond van Lübeck (afb. 5), *die Königin der Hanse*.¹⁷ In 1158/1159 stichtte Hendrik de Leeuw, hertog van Saksen, een *Burg* op een landrug omspoeld door de Trave en de Wakenitz. Hij deed dat ongeveer twintig kilometer landinwaarts vanaf de monding in de Oostzee, dit om aanvallen van zeerovers te voorkomen. De herinnering aan de plundertochten van de Noormannen was immers nog levend. Op de plaats van een eerdere Slavische nederzetting (de *grad* Liubice), op de zuidpunt van het eiland, begon hij in 1173 met de bouw van een domkerk met daaromheen een woongebied voor de clerici. Deze heuvel zou het centrum van de missiëring onder de slavische Wagriërs worden.¹⁸ Naarmate echter de handel in de stad opbloeiende verschoof de activiteit, weg van de kathedraalheuvel, naar de markt, in het hart van de nieuwe stad. De plattegrond van de stad in 1230 laat dit op heldere wijze zien: nauwelijks een eeuw oud is de dom in de marge komen te liggen, weggedrukt tegen de Trave, ver weg van alle bedrijvigheid. Het kloppend hart van Lübeck wordt vanaf de twaalfde eeuw gevormd door het monumentale complex van stadhuis en Mariakerk rond het marktplein (afb. 6). Beide gebouwen waren nauw met elkaar verbonden en hun functies liepen geleidelijk in elkaar over. Deze stadskerk, en niet de dom, werd het emblematische gezicht van de stad en vertolkte op monumentale wijze haar macht en luister.

Zo ontstond Lübeck's karakteristieke silhouet (afb. 7), een trotse en welvarende middeleeuwse stad, beheerst door gotische kerken en spitse torens, rijk aan burgerlijke architectuur. Als een krans om de markt en de Marienkirche liggen daar nog de Jakobskerk en de parochies van Aegidius en Petrus. En de dom? Helemaal links staat de kathedrale kerk als een flauwe echo van de Mariakerk, in zichzelf gekeerd als een relict uit lang

¹⁷ FISCHER: *Hanse-Städte* 37.

¹⁸ W. GRUSNICK et al.: *Der Dom zu Lübeck* (Königstein im Taunus 1996) 4.

vervlogen tijden.

Dit alles overziend kan worden geconcludeerd dat de plattegronden van een aantal bisschopssteden een vergelijkbaar historisch verloop vertonen. Doorgaans gesticht als een militaire *castrum*, een versterkte plek op een verhoging in het landschap of een eiland in een rivier, vonden zij hun zwaartepunt in de twaalfde en dertiende eeuw allengs in latere standuitbreidingen. Dergelijke *suburbia* werden schematisch rond een centrale markt aangelegd, hetgeen hun ontstaansoorzaak onderstreept. Gevolg was dat de oude bisschopskerk ver weg van alle negotie aan de rand van de stad belandde en haar representatieve functie moest afstaan aan de marktkerk.

2.3 De bouwstijl

Maar niet alleen geografisch waren domkerk en marktkerk nauw verbonden met respectievelijk de burchtheuvel en het raadhuis, ook in bouwkundig opzicht sloten ze daarbij aan. Over het algemeen werden de domkerken van het oostelijke Hanze-gebied in romaanse stijl gebouwd. Dat zien we bijvoorbeeld in Lübeck, in Brandenburg, Havelberg, Breslau, Krakau en Posen. Ruwweg gaan deze kerken terug op de elfde en twaalfde eeuw.¹⁹ De grote marktkerken in het oostelijke Hanze-gebied, die zowel in bisschopssteden als in de overige steden werden gebouwd, vertonen een eigen regionale interpretatie van de 'Franse' gotische stijl. Deze kerken dateren praktisch alle uit de periode van 1250–1400. Met andere woorden, we kunnen over het algemeen de polariteit tussen domkerk en marktkerk opvatten als een tegenstelling tussen het romaans en de gotiek. Deze uitkomst is niet toevallig of enkel een gevolg van het verschil in bouwtijd tussen beide —die is in sommige steden opmerkelijk gering— maar vloeit tevens voort uit de veranderde opvattingen over de functie van het kerkgebouw en het kerkgebruik.

De romaanse dom

In de eerste paragraaf is reeds opgemerkt dat de romaanse bouwkunst geïnspireerd lijkt te zijn op het beroemde psalmvers waarin God als een 'vaste burcht' wordt omschreven.²⁰ De romaanse kerk gold in de eerste plaats dan ook als een versterkte plaats, een geprotegeerde ruimte. Enerzijds werd die ruimte van binnenuit beschermd door de ervaring van Gods presentie, anderzijds bood de kerk van buitenaf bescherming door de massieve, solide geslotenheid van het gebouw zelf. Het betrof een spirituele ruimte, gelegen binnen de veiligheid van de zware muren. Christian Norberg-Schulz schrijft in *Meaning in Western Architecture*: "So the romanesque church is simultaneously stronghold and gate to heaven, and the two main building types of the period, the church and the castle, are

19 Voor de domkerken van Riga en Reval gaat dit niet op, daar die pas in de dertiende eeuw werden gebouwd in de stijl van de gotiek.

20 Zie noot 1.

profoundly related.”²¹ De romaanse architectuur onderging haar grootste ontwikkeling in de monastieke kerkbouw. De grote kloosterkerken van Bourgondië vormen een uitstekend voorbeeld, exponenten van een bouwkunst die een fundamenteel ruraal karakter droeg.

In de historische context van het oostelijke Hanze-gebied kregen de domkerken er nog een toegevoegde symbolische lading bij. De dom was tevens een zinnebeeldige voorpost van het christendom temidden van een vijandige bevolking. De bisdommen waren gesticht vanuit het oogmerk van de missionering. Keizer Otto de Grote ervoer de stichting van drie bisdommen aan de oostelijke Rijksgrens als een heilige plicht met het oog op de verkondiging van het evangelie onder de heidense Slaven.²² Vanuit Posen en Gnesen werd daarna ook het Slavische koninkrijk Polen gekerstend. De nieuwe bisdommen waren tegelijk militaire en kerkelijke voorposten; verovering en kerstening gingen immers hand in hand. Vanuit dit besef is het gemakkelijk te begrijpen dat juist deze domkerken, de voorhoede van het Roomse christendom, het karakter droegen van een burcht, van een ware *Wehrkirche*.

De dom van Lübeck was het eerste monumentale bouwwerk dat in baksteen werd opgetrokken. Op de burchtheuvel verrees een zware, 92 meter lange romaanse kruisbasiliek (afb. 8) waarmee de Saksische hertog Hendrik de Leeuw zijn inspiratiebronnen, de kathedralen van Braunschweig en Ratzeburg, in de schaduw wilde stellen. Ondanks een reeks verbouwingen is het vandaag de dag nog mogelijk om de oorspronkelijke kerk voor ogen te stellen: de zware pijlers van het schip dragen de machtige koepelvormige kruisgewelven die het middenschip en het transept overspannen. Het betreft een omsloten ruimte, gehuld in schemerduister waarin de sfeer niet wordt bepaald door de ramen, maar veeleer door de massieve muurpartijen. Van deze architectuur gaat een zwaar evenwicht uit, het gebouw lijkt in zichzelf te rusten.

Hoewel op de Krakauer Wawel-heuvel tegenwoordig een gotische domkerk prijkt, werd haar romaanse voorganger omstreeks 1100 op dezelfde plaats gebouwd. Van deze pijlerbasiliek met een dubbel koor en twee westtorens is alleen de westelijke hallenkrypte bewaard gebleven. De verbouwing in gotische stijl, die rond 1320 plaatsvond, vertoont de onmiskenbare invloed van de Mariakerk, de gotische marktkerk van Krakau, waarmee in 1290 was begonnen. In Gnesen werd de romaanse domkerk vanaf 1342 door een gotische nieuwbouw vervangen. De bronzen deur uit de twaalfde eeuw staat nu in het koor opgesteld. In Brandenburg, Breslau en Posen herkennen we hetzelfde patroon: de romaanse dom uit de stichtingstijd moest in de daaropvolgende eeuwen wijken voor een gotisch Godshuis, de bisschoppelijke reactie op de prestigieuze kerkbouw van de stedelijke burgerij. Ook de romaanse domkerk van Havelberg werd na een brand in 1270 in gotische stijl herbouwd. De westelijke gevel is echter in de oor-

21 C. NORBERG-SCHULZ: *Meaning in Western Architecture* (New York 1983) 77.

22 HIGOUNET: *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter* 56.

spronkelijke staat bewaard gebleven (afb. 9). Deze *Westbau* in Havelberg is een van de beste illustraties bij het idee van de burchtkerk die in het bovenstaande is aangeduid. Het massieve, weerbare muurwerk doet denken aan een versterkt kasteel. Deze *Wehrkirche* werd gebouwd als een toevluchtsoord voor de bisschop en zijn kapittel met het oog op de instabiele situatie in het zojuist door de Duitsers op de Slaven veroverde gebied. Op verschillende plaatsen in de gevel zijn dan ook schietgaten te onderscheiden.

De gotische marktkerk

Zoals gezegd maakte vanaf het begin van de dertiende eeuw een nieuwe bevolkingsgroep haar opwachting, de stedelijke burgerij. Zij begon langzaam maar zeker een onafhankelijker economische positie op te eisen en streed voor meer politieke vrijheid. Tegelijkertijd begon in de steden ook de intellectuele elite zich te emanciperen. Op diverse plaatsen werden universteiten gesticht, waar de scholastieke methode werd ontwikkeld. Deze methode was gebaseerd op de overtuiging dat aan de natuur een volmaakte orde ten grondslag ligt; een orde die principieel kenbaar is voor de menselijke ratio. Deze ontwikkelingen impliceerden een veranderd wereldbeeld: de mens nam een zelfbewustere houding aan ten aanzien van de wereld om hem heen en herdefinieerde zijn positie in de kosmos. Tegen deze achtergrond moet het ontstaan van de gotische architectuur worden geplaatst. In tegenstelling tot het romaans, dat een ruraal karakter droeg, is de gotiek een produkt van de stad. De grote verspreiding van de gotische bouwkunst hangt dan ook nauw samen met de opkomst van de steden.

Hoewel de gotiek voor een aanzienlijk deel is ontleend aan de laatromaanse architectuur (zo werden de spitsboog en het kruisgewelf al in de romaanse kerkbouw voorbereid) constateren we in de gotiek een totaal andere ruimtewerking. Niet langer staan we in het halfduister, veilig tussen de zware muren, maar, integendeel, de gotische kerkruimte baadt in veelkleurig licht dat binnenvalt door de enorme raampartijen. Het gebouw zelf is tot een skelet gereduceerd, de wanden ontmaterialiseerd, de bouwkundige elementen staan geschaard in een feilloze orde. Kortom, de gotische bouwkunst is de artistieke uitingsvorm van een zelfbewuste, rationele, optimistische stedelijke mens.

Dat juist deze bouwstijl, die zich vanuit Frankrijk over heel West-Europa verspreidde, een goede ingang vond bij de kooplieden in de Hanze-steden van Noord-Duitsland wekt dan ook geen verbazing. In een groot aantal van deze steden verrezen in de onmiddellijke nabijheid van de markt gedurende de dertiende en veertiende eeuw de zogenaamde Marktkirchen, grote gotische baksteenkerken. Terwijl de grote religieuze bouwwerken uit de elfde en twaalfde eeuw nog, in opdracht van de vorst en de hogere clerus, tot stand waren gekomen door middel van dwangarbeid, waren deze gotische stadskerken de gemeenschappelijke creatie van de

burgers.²³ Vaak werden tegelijkertijd of kort nadien elders in de stad nog drie of vier burgerkerken opgetrokken. De skyline van steden als Wismar, Danzig, Lübeck en Stralsund werd volledig bepaald door de monumentale gotische kerkbouw. In een aantal Hanze-steden is dit tot op de huidige dag zo gebleven. Ik noem behalve de zojuist genoemde voorbeelden nog de steden Thorn (Toruń), Elbing en Reval. Meer nog dan het creëren van een *Civitas Dei*, door de vermenigvuldiging van het aantal Godshuizen, dienden de monumentale kerken in de eerste plaats een teken te vormen van het aanzien en de luister van de handelsstad. De hoge torens waren voor de burgers zinnenbeeld van hun vrijheden, hun rijkdom en macht. Hoe indrukwekkender het silhouet van de stad, des te groter was het zelfbewustzijn van haar inwoners. De ene stad trachtte de andere in dit opzicht uiteraard nog te overtroeven.

Zoals de romaanse domkerken in stilistisch opzicht nauw aansloten bij de burchten waarbinnen zij werden gebouwd, zo ook vertoont de markt-kerk een nauwe samenhang met de burgerlijke bouwwerken eromheen. Samen met de beurs of het raadhuis vormde ze een architectonisch complex dat op monumentale wijze het aanzien van de stad vertegenwoordigde. Volgens Karl Pagel moet de markt-kerk ondanks haar geestelijke functie dan ook worden gezien als een burgerlijk bouwwerk.²⁴ Overigens bereikte de baksteengotiek, die voor de Hanze-steden als karakteristiek kan worden beschouwd, juist in de profane bouwkunst haar hoogtepunt. Ronduit indrukwekkend zijn de marktplaatsen van Lübeck, Rostock en Stralsund. De topgevel van het raadhuis in de laatstgenoemde stad, die geheel losstaat, vertoont het voor de Hanze-architectuur typische bakstenen 'kantwerk'.

De Noordduitse kerkbouw van de dertiende eeuw was rechtstreeks geënt op de Franse gotiek. De grootste baksteenkerken bereikten afmetingen die voor de klassieke kathedralen van Île de France nauwelijks onderdeden. Na 1250 werden de bouwplannen van de Lübecker Marien-kerke (afb. 10, 11) aangepast om deze kerk een modern, gedurfd, avantgardistisch tintje mee te geven. De kerk moest wat uitvoeringen en afmetingen betreft de romaanse dom ver overtreffen. Het nieuwe kerkgebouw mat 32,5 bij 102 meter met een duizelingwekkende schiphoogte van 38,5 meter. De zaak werd op de spits gedreven en een reactie van het domkapittel bleef dan ook niet lang uit. In 1266 begon bisschop Johannes III van Tralau de romaanse oostpartij om te bouwen tot een gotisch hallen-koor met kapellenkrans (afb. 12). Natuurlijk, het aantal koorheren was flink uitgebreid, maar belangrijker lijkt te zijn geweest dat de bisschop de

23 H. STIERLIN (ed.): *Architecture of the World — Gothic* (Lausanne z.j.) 14: "The changed situation is reflected in church architecture. The cathedrals of the high medieval rulers were closely bound up with the purposes of the state (...) and were built by compulsory labour. Later on the citizens undertook the work in common, linking the house of God to their particular purposes — as a city landmark, as a place of jurisdiction, or for private devotion in the chapels furnished by propertied families."

24 PAGEL: *Die Hanse* 306.

prestigeslag met de stedelijke burgerij dreigde te verliezen. Het kapittel liet geen enkel middel onbenut om de kerkbouw van de kooplieden op zijn minst te evenaren. Overigens is symbolisch dat, terwijl de de Mariakerk langzaam haar rijzige gestalte kreeg, de bouwactiviteiten aan het domkoor gedurende maar liefst veertig jaar stagneerden.²⁵ In Lübeck is het de Marienkirche, en niet de domkerk, die een kathedrale uitstraling bezit.²⁶ Fischer spreekt van een 'Bürger-Kathedrale'²⁷. Deze gotische kerk biedt een lichte en gracieuze aanblik. Het ritme van de ranke pijlers accentueert haar verticaliteit, de grote raampartijen doen de ruimte baden in een helder daglicht.

De Lübecker Marienkirche heeft model gestaan voor een groot aantal kerken in het gehele Oostzeegebied, tot aan Riga, Reval en Dorpat.²⁸ De Nikolaaskerk te Stralsund brengt samen met het stadhuis de macht en het zelfbewustzijn van een jonge, dynamische stad tot uitdrukking. Zij meet 99 meter in de lengte en 32,5 meter in de hoogte. De Mariakerk van Wismar (in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan) en Rostock vertonen vergelijkbare afmetingen. De Moeder Godskerk van Danzig is een van de grootste gotische kerken ter wereld (afb. 13). Hoewel het exterieur een sober aanzicht biedt, is het interieur licht en ruim. Het 30 meter hoge middenschip, gedragen door 26 pijlers, wordt via de zijbeuken verlicht door immense vensterpartijen.

Concluderend kan gesteld worden dat het contrast tussen dom en marktkerk ruwweg samenvalt met dat tussen romaans en gotiek. Deze dichotomie betreft echter meer dan een stilistische toevalligheid. Het romaans was in hoofdzaak een rurale bouwkunst en droeg een robuust en weerbaar karakter, dat zeker in de oostelijke gebieden van het Duitse Rijk een bewuste toepassing vond: in de *Wehrkirche*. De gotiek is nauw verbonden met haar omgeving — de stad. In de gotische kerkbouw is de massa tot een minimum teruggebracht, torens en luchtbogen priemen hoog de lucht in, de trotse emblemen van een optimistische en welvarende burgerij.

2.4 Het kerkinterieur

Gedurende de veertiende eeuw beleefden de kunsthandel en de kunstnijverheid in de Hanze-steden een sterke groei.²⁹ Dat lijkt logisch: waar handel wordt gedreven, daar wordt ook kunst verhandeld. Kunst vond

25 Illustratief voor het terreinverlies van de bisschop t.o.v. de burgerij is het gegeven dat na verloop van tijd de burgerij ook de bouwactiviteiten aan de domkerk op zich nam, vgl. E. ENGEL: *Die deutsche Stadt des Mittelalters* (München 1993) 107: "So war das rege Baugeschehen an vielen deutschen Domen seit der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts in steigendem Maße den Stiftungen und Bauleistungen finanzkräftiger Bürger und dem organisatorischen Geschick von Stadträten zu danken."

26 Zie J. MUSGROVE (red.): *Sir Bannister Fletcher's: A History of Architecture* (London 1987) 464.

27 FISCHER: *Hanse-Städte* 42.

28 H. STOOB: *Die Hanse* (Graz/Wien/Köln 1995) 244.

29 PAGEL: *Die Hanse* 311.

een voortgaande verspreiding in alle lagen van de maatschappij, doordat het particulier vermogen was toegenomen en een groeiende groep mensen zich het persoonlijk bezit van kunstvoorwerpen kon veroorloven. Op bescheiden wijze mat de burgerij zich in zekere zin de bevoegdheden aan die voordien enkel aan een kleine groep hogere clerici en edelen waren voorbehouden.³⁰ Deze ontwikkeling drukte een zware stempel op het kerkinterieur, hetgeen in dom- en marktkerk in een geheel verschillend aanzien heeft geresulteerd.

Met de kerkbouw werden tal van nieuwe kunstvormen gegenereerd. Het kerkgebouw betekende niet alleen bouwen, bakstenen en gewelven, maar omvatte ook meubilair, beeldhouwkunst, schilderkunst, houtsnijwerk, glaskunst en fijn smeedwerk. Al naar gelang het gebruik van de kerkruimte verschenen er altaren, koorbanken of grafmonumenten in de kerken. De beide kerktypen die in deze studie worden vergeleken boden, in samenhang met het kerkgebruik, een onderling sterk verschillend interieur. Nadat in de voorgaande paragrafen de ligging in de stad en de kerkarchitectuur van dom- en marktkerken nader zijn beschouwd, behandelt deze laatste paragraaf beider kerkinterieurs.³¹

Een vergelijking van het interieur van domkerken en burgerkerken levert vooral een groot contrast op. Afgezien van de sfeerwerking van de architectuur in romaanse, respectievelijk gotische stijl, waren beide kerken ingericht overeenkomstig hun liturgische en culturele functies. In de dom werd de ruimte opgeëist door het koorgedeelte, een kerk in de kerk, waarin de koorheren zich opsloten om zich te wijden aan gebed en schriftlezing. De ruimte ademde een conservatieve en statische atmosfeer. De burgerkerk daarentegen was bovenal een pronkkamer van, voor en door de burgerij. In het rijke interieur spreidden de patriciërs in naam van God hun rijkdom tentoon, en bejubelden zij zo het blazen van hun geslacht. Deze kerken getuigden van burger trots, van welvaart en optimisme, kenmerken van een dynamische en uitdagende beschaving.

De domkerk

De dom was de kerk van de bisschop en zijn kapittel, een gegeven dat zich ook in het interieur weerspiegelde. Ze kan worden getypeerd als de 'vesting van de geestelijkheid'. Naar buiten toe moest de kerk in haar massiviteit de onbetwistbare bisschoppelijke macht uitstralen. Naar binnen toe gaf de domkerk een gevoel van veilige geslotenheid. De koorheren verschansten zich in de geslotenheid van de koorruimte om daar de getijden

30 Over secularisatie van de kunst in de late middeleeuwen, zie G. DUBY: *De kathedraalbouwers, portret van de middeleeuwse maatschappij 980-1420* (Amsterdam 1992) 216vv.

31 In dit verband moet ik erop wijzen dat er fundamentele problemen rijzen bij de beeldvorming van het middeleeuwse kerkinterieur. Het overgrote gedeelte van het huidige meubilair dateert uit latere eeuwen. Reeds in de middeleeuwen hebben er, vooral in de domkerken, vele ingrepen plaats gehad. De exacte reconstructie van het middeleeuwse kerkinterieur vereist dan ook een grondige verdere studie. Ik pretendeer in deze studie niet meer te bieden dan een karakterisering in grove trekken.

te bidden, veilig beschut tussen de zware muren. Naarmate zij in de loop van de eeuwen in aantal toenamen, ging de koorruimte een aanzienlijk deel van de kerk voor zich opeisen. De gotische koorpartij van de kathedraal te Lübeck is van bijna gelijke lengte als het romaanse schip. Met het doksaal (14e–15e eeuw) was een grote triomfkruisgroep verbonden die dagtekent van 1477. Rechts onder de crucifix heeft bisschop Krummendiek zichzelf knielend laten afbeelden; een engeltje draagt zijn familiewapen. Behalve een liturgisch gegeven met een theologische achtergrond staat bij deze triomfkruisgroep volgens Dehio in de eerste plaats “die Bedeutung eines persönlichen Denkmals Krummendieks” voorop.³² In Lübeck, evenals in de domkerken van onder anderen Krakau, Posen en Gnesen, werd het overgrote deel van de grafmonumenten opgericht voor de (aarts)bisschoppen en dekens die aan de dom verbonden waren.³³ Naast het Maria-altaar was er oorspronkelijk hoogstens nog plaats voor twee of drie zijaltaren.³⁴ De boodschap was duidelijk. In antwoord op de bloei van de handel koos de bisschop ervoor zich af te zonderen van het stedelijke leven. Het kapittel trok zich terug in zijn Godsburcht en werkte daar, in zichzelf gekeerd, aan het *Opus Dei*.

De marktkerk

Een geheel ander beeld biedt de marktkerk. Dit hangt in de eerste plaats samen met het kerkgebruik, dat geheel verschilde van dat van de bisschopskerk. In deze ruimte was het niet de geestelijkheid die de inrichting bestempelde, maar de burgerij. Zoals gezegd bevond de burgerkerk zich altijd in de nabijheid van het marktplaats en werd ze doorgaans gebouwd tegenover of meteen naast het stadhuis, waarmee zij nauw verbonden was. Tegenover de kerk van de bisschop spreekt d’Haenens over “L’Église du Conseil”³⁵. Op deze plaats gingen het politieke en het religieuze leven in elkaar over. De raadskerk was de plaats waar het stadsbestuur samenkwam om te bidden, maar tevens was het de plaats waar het zijn beleid uitzette. De kerk was een raadsvergaderzaal, waarin ook de archieven en de stadsschat waren ondergebracht.³⁶ Als stedelijke institutie bood zij plaats aan de rechtspraak en diende in enkele gevallen zelfs als pakhuis.³⁷ Maar ook in het gewone burgerleven speelde de marktkerk een grote rol. Vanuit de kerk werden processies gehouden en dikwijls vonden er schouwspelen plaats op het plein voor de kerk, aangelegenheden

32 HABICH: Hamburg/Schleswig-Holstein, in: G. DEHIO: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler* (München/Berlin 1971) 317.

33 Uitzonderingen zijn de koninklijke graven in de domkerken van Posen en Krakau, die dienst deden als koninklijke pantheons. Vele overige grafmonumenten in de domkerken werden doorgaans in later tijden toegevoegd.

34 GRUSNICK: *Der Dom zu Lübeck* 4.

35 D’HAENENS: *L’Europe de la Mer du Nord et de la Baltique* 38: “De kerk van de Raad”

36 In de Lübecker Mariakerk was de bovenverdieping van de Bürgermeisterkapelle ingericht als ‘Trese’, de plek waar de stadsraad haar kostbare oorkonden bewaarde. Zie *St. Marien zu Lübeck, ein Wegweiser durch die Kirche* (Lübeck 1990) 33.

37 ENGEL: *Die deutsche Stadt des Mittelalters* 106.

die bij uitstek een sociale functie hadden. Bovendien was de marktkerk ook toevluchtsoord voor zieken en behoeftigen. We hebben te maken met een kerk van en voor de burgers, dikwijls gewijd aan de schutpatronen van de handel, de zeevaart en de reizigers: Onze Lieve Vrouwe, Petrus, Nikolaas en Jakobus.

Maar wellicht de belangrijkste rol die de marktkerk vervulde was die van *Rumeshalle*, "Pantheon du patriciat et de la bourgeoisie".³⁸ Vooral deze laatstgenoemde functie drukte een stempel op het interieur van de grote marktkerken in de Hanze-steden. De kerkruimten werden overal verfraaid met schilderijen, altaartriptieken, voorname banken, gebrandschilderde ramen, grafplaten en gedenkorden (epitafen), gesticht door burgemeesters, raadsleden, welvarende burgers, kooplieden of ambachtsgilden. In de rijke decoratie van het interieur bracht het patriciaat zijn aanzien tot uitdrukking. Zo werden de stadskerken tot helder verlichte pronkkamers, die met schilderijen en gebrandschilderd glas nog verder werden verfraaid. Onder de muurschilderingen verdient de beroemde danse macabre van Bernt Notke uit 1463 in de Lübecker Marienkirche vermelding,³⁹ een uiting van laatmiddeleeuwse volksreligiositeit. Elders in de kerk treffen we schilderijen van heiligen aan die dateren van omstreeks 1330. Een foto van voor 1942 toont een kerkinterieur dat optisch gevuld is met talrijke votiefgeschenken, grafmonumenten, epitafen en retabels, waarmee deze kerk in de loop der eeuwen werd opgeluisterd (afb. 14). Reeds omstreeks 1400 moet de Mariakerk over niet minder dan veertig retabels beschikt hebben⁴⁰, een aantal dat later tot zestig zou zijn uitgebreid, waarvan er vele door ambachtsgilden en broederschappen gesticht werden. Andere betroffen privé-stichtingen die het prestige van een familie moesten onderstrepen. Helaas is door de bombardementen van 29 maart 1942 het overgrote deel van het oorspronkelijke, gotische meubilair verloren gegaan.

In de grote stadskerken liepen het geestelijke en het profane in elkaar over. Op altaarstukken lieten de stichters naast een religieuze voorstelling doorgaans ook zichzelf afbeelden, waarmee men tevens een gedenkteken voor zichzelf oprichtte. Ook de zakenwereld van de handel drong tot in de kerkruimte door. Interessant is de *Briefkapelle* in de Lübecker Mariakerk, waarin de beroepsschrijvers hun akten opstelden ten behoeve van de kooplieden.

Ook in andere Hanze-steden werden de grote stadskerken tot eretempels van de burgerij, getuige de vele altaren en pronkbanken in de Mariakerk van Rostock, evenals in de Nikolaaskerk van Stralsund en haar Wismarer homoniem. In deze laatstgenoemde kerk is in de noorderzijbeuk een kolossale schildering van de heilige Christoforus bewaard ge-

38 D'HAENENS: *L'Europe de la Mer du Nord et de la Baltique* 293: "Eretempel van het patriciaat en de hogere burgerij."

39 Daarvan bevindt zich tegenwoordig een gedeelte in Reval (Wegweiser 'St. Marien zu Lübeck' 25).

40 PAGEL: *Die Hanse* 313.

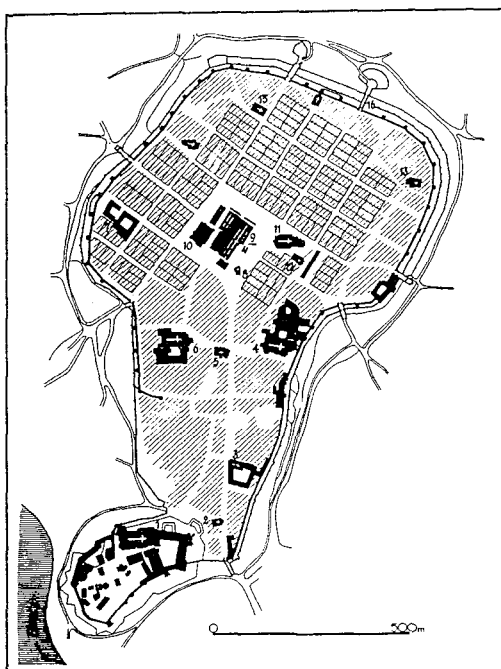
bleven, een exponent van de laatmiddeleeuwse volksreligiositeit. Ook de Marienkirche van Danzig is een ware volkskerk. Met een oppervlakte van 7140 vierkante meter bood zij plaats aan maar liefst 25.000 gelovigen. Helaas is ook hier van het oorspronkelijke laatgotische interieur slechts een fractie bewaard gebleven.

3 Conclusie

In deze korte studie heb ik getracht via de ingang van kerkbouw en kerkinterieur een schets te geven van de sociale en culturele transformatie die West-Europa ruwweg tussen 1050 en 1300 onderging. Ik heb gekozen me te concentreren op het gebied van de Duitse *Ostsiedlung*, omdat mijns inziens in deze streken de hierboven aangeduide transformatie zeer pregnant naar voren treedt. Een vergelijking van Domkirchen en Marktkirchen in dit gebied als exponenten van een veranderende maatschappij geeft een groot contrast te zien. Dit is het contrast tussen de rurale en de stedelijke samenleving, de ridders en de kooplui, de missionering en de handel, tussen de adellijke clerus en de burgerij, de verstilde romaanse logheid en de ranke gotische rationaliteit, het contrast tussen de *Wehrkirche* en de *Rumeshalle*. Deze vergelijking legt een fundamentele ontwikkeling bloot die zich voltrok in het West-Europa van de late Middeleeuwen: de stuwende kracht in de Westeuropese beschaving ging voor een groot deel van de adel en de geestelijkheid over op de zelfbewuste burgers. Het was de kerk van de burgerij die in de Hanze-steden de kathedrale uitstraling bezat, en daarmee de domkerk als een anachronisme letterlijk en figuurlijk in de marge plaatste. Deze verschuiving leverde de basis voor een nieuw, vitaal Europa dat in de volgende eeuwen de hegemonie in de wereld zou bezitten. Het was de basis voor een onafzienbare toekomst.

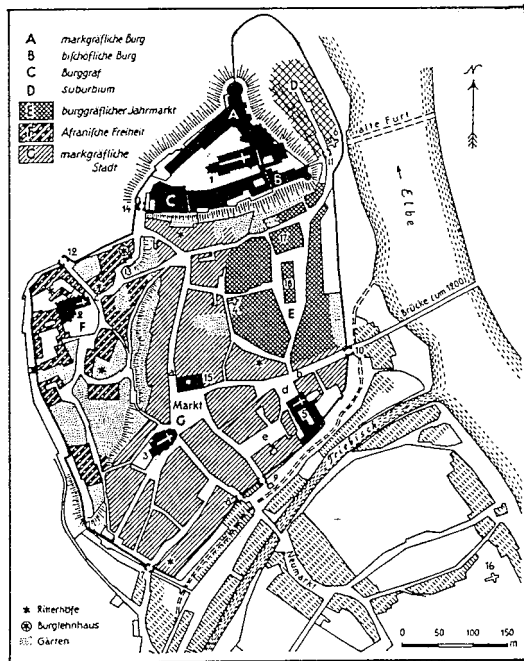
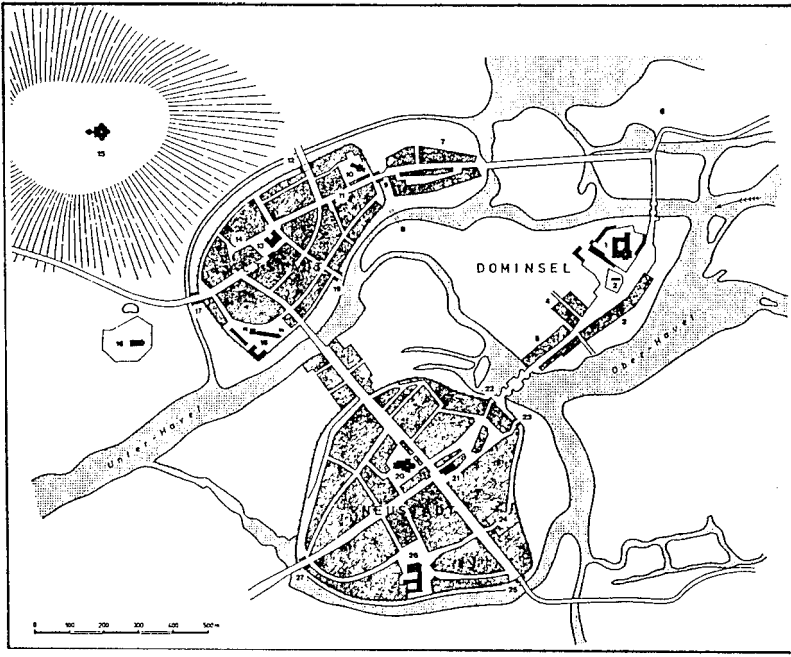
Summary

The present study in church history aims to give an outline of the socio-cultural transformation that took place in medieval Europe between 1050 and 1300. I chose to concentrate on the region of the German *Ostsiedlung*, roughly Germany east of the river Elbe, because the history of these lands reflects the overall european development very sharply. A comparative analysis of the *Dom*-churches and *Markt*-churches of the region, seen as exponents of the transformation in society, reveals a big contrast. It is the contrast of rural and urban society, knights and merchants, mission and trade, the noble clergy and the citizens, romanesque heaviness and slender gothic rationality, it is the contrast of the *Wehrkirche* and the *Rumeshalle*. Three aspects of this contrast are closely examined in the present article. First the situation of the church in the town plan, secondly the church-architecture, and finally the furnishing of the interior. This comparative analysis lays bare a fundamental development that took place in Western-European society during the middle ages: the propelling power in civilization to a great extent shifted from the nobility and the clergy to the self-assured citizens. From the late 13th century on it was the citizens' church that radiated the air of a cathedral, and it therefore placed the bishop's church in the margin as an anachronism.

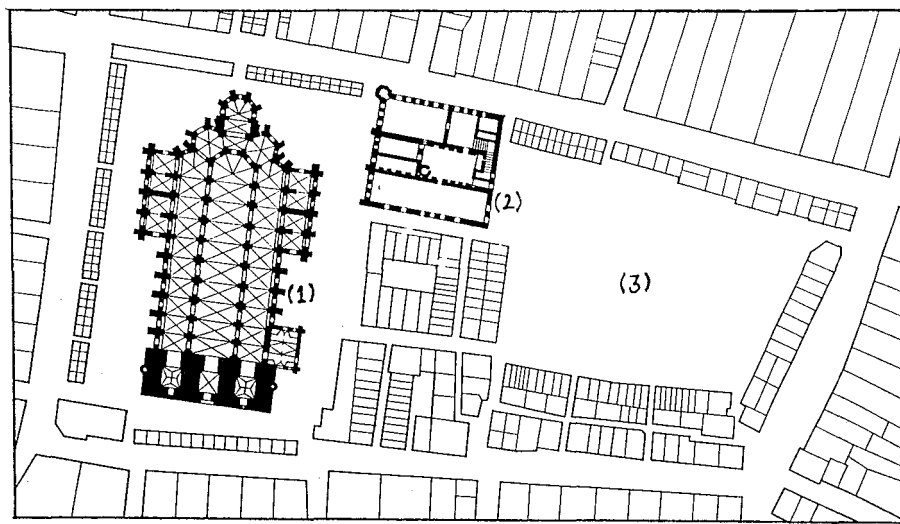
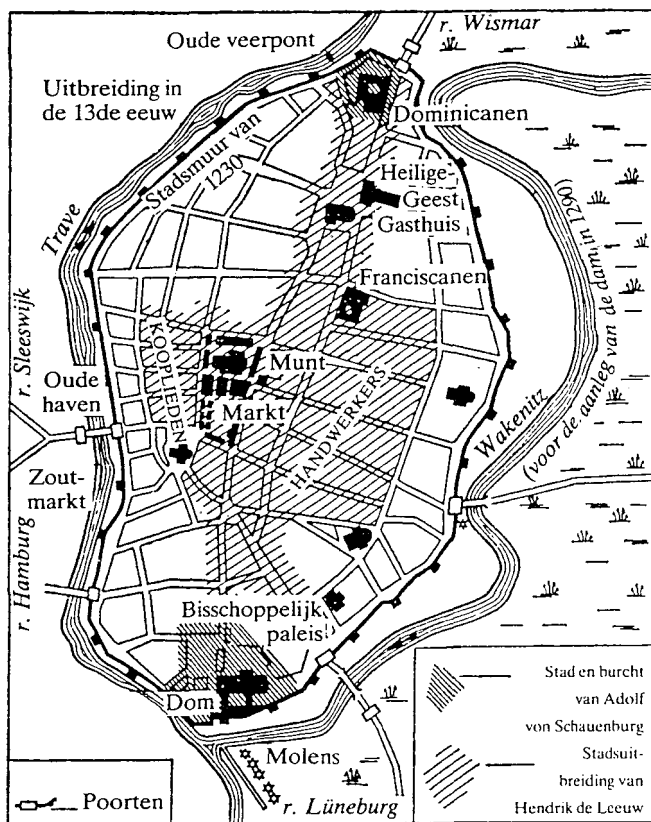
Afb. 1. Plattegrond van het middeleeuwse Reval. Linksonder de burchtheuvel met de domkerk.

Afb. 2. Plattegrond van Krakau in de middeleeuwen. Geheel onderaan bij de rivier de burchtheuvel Wawel.

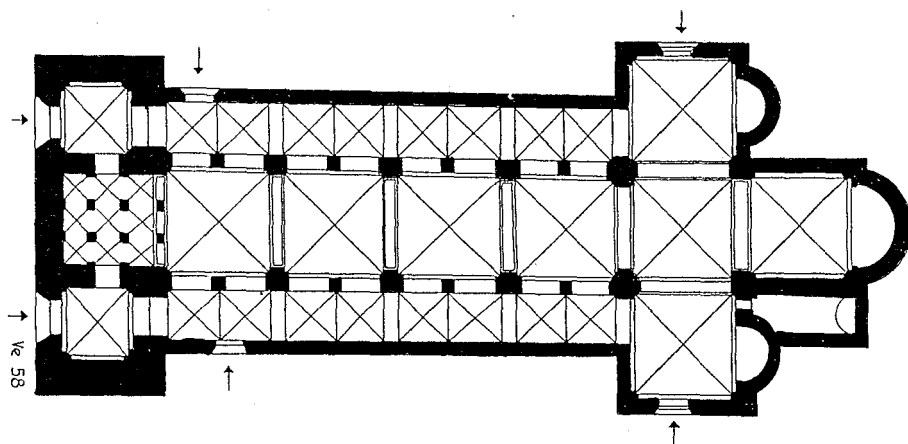
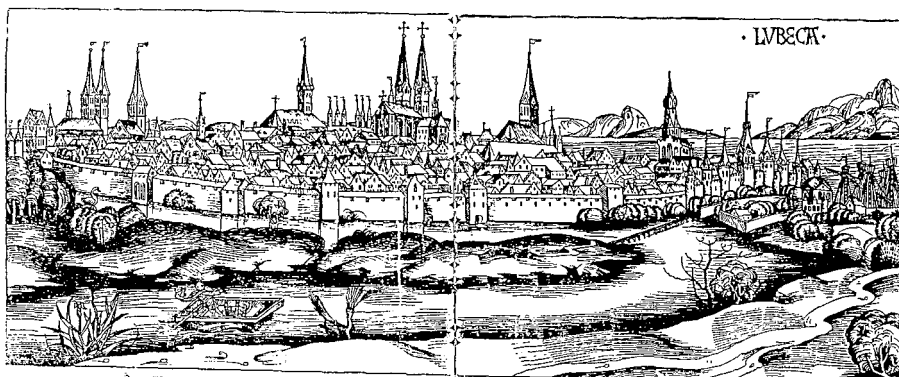
Afb. 3. Plattegrond van het middeleeuwse Brandenburg. Bij het Dom-eiland ontstonden aan weerszijden van de Havel stadsuitbreidingen.

Afb. 4. Plattegrond van Meißen in de middeleeuwen, waarin de burchtheuvel (bovenaan) duidelijk is te herkennen.

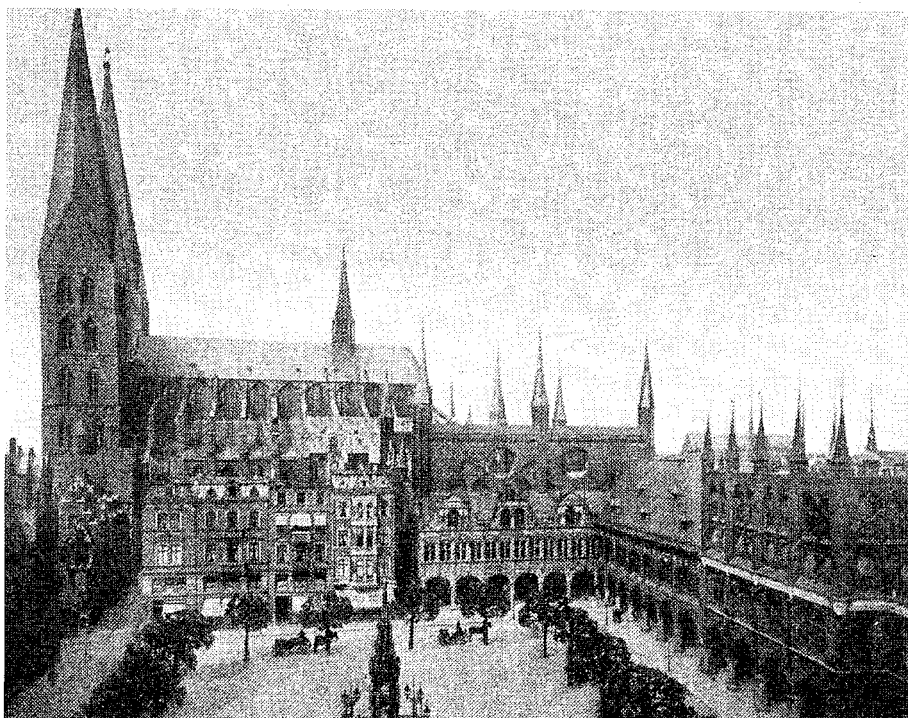
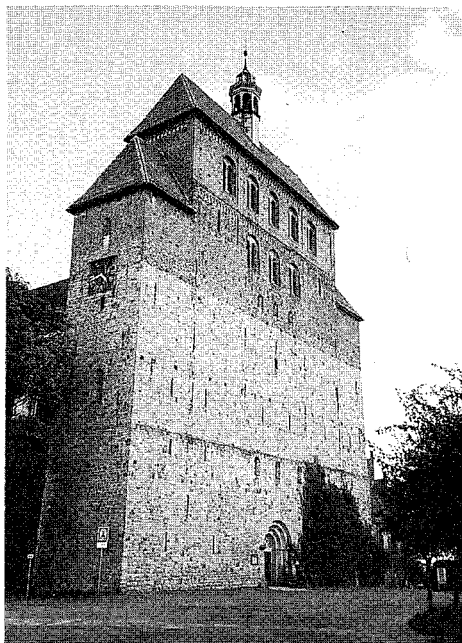
Afb. 5. Lübeck, Stadsplattegrond (uit: J. Le Goff, *De cultuur van Middeleeuws Europa*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1987).

Afb. 6. Lübeck, het complex van Marienkirche en Rathaus aan de markt. 1) Marienkirche, 2) raadhuys, 3) marktplein.

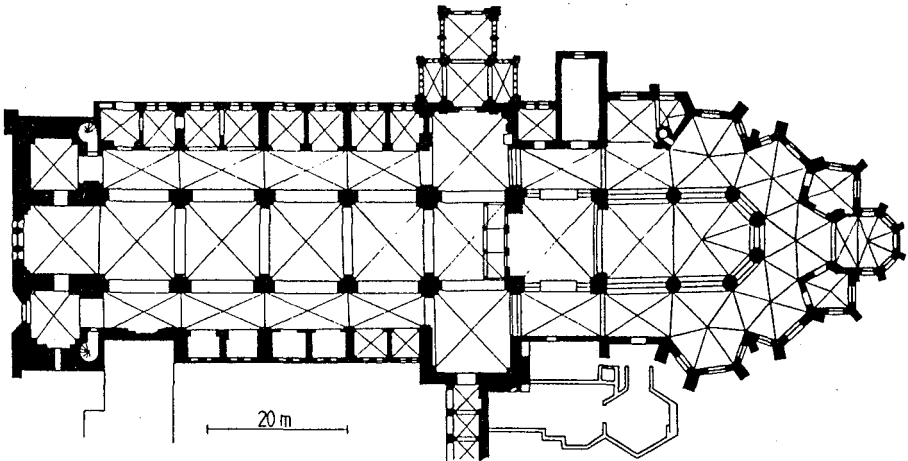
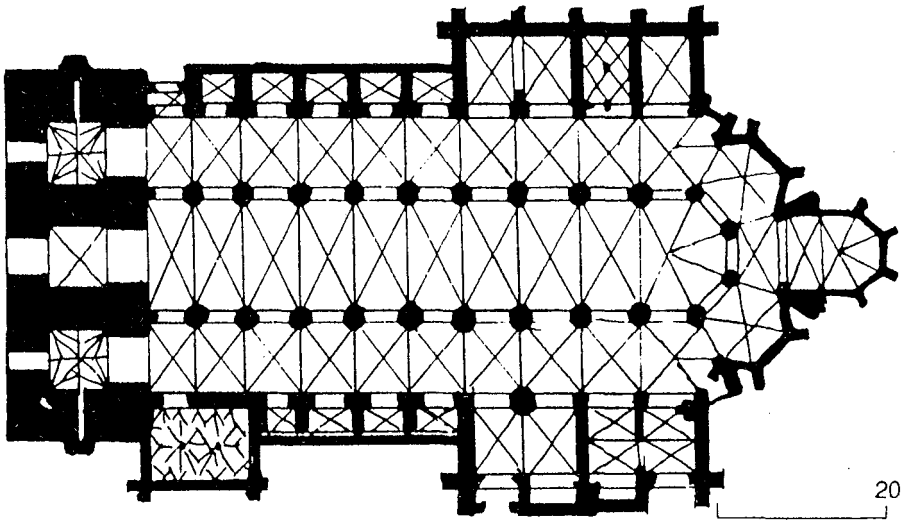
Afb. 7. Het middeleeuwse silhouet van Lübeck, met geheel links de dubbele torens van de domkerk.

Afb. 8. Lübeck, de romaanse domkerk (vanaf 1173), plattegrond.

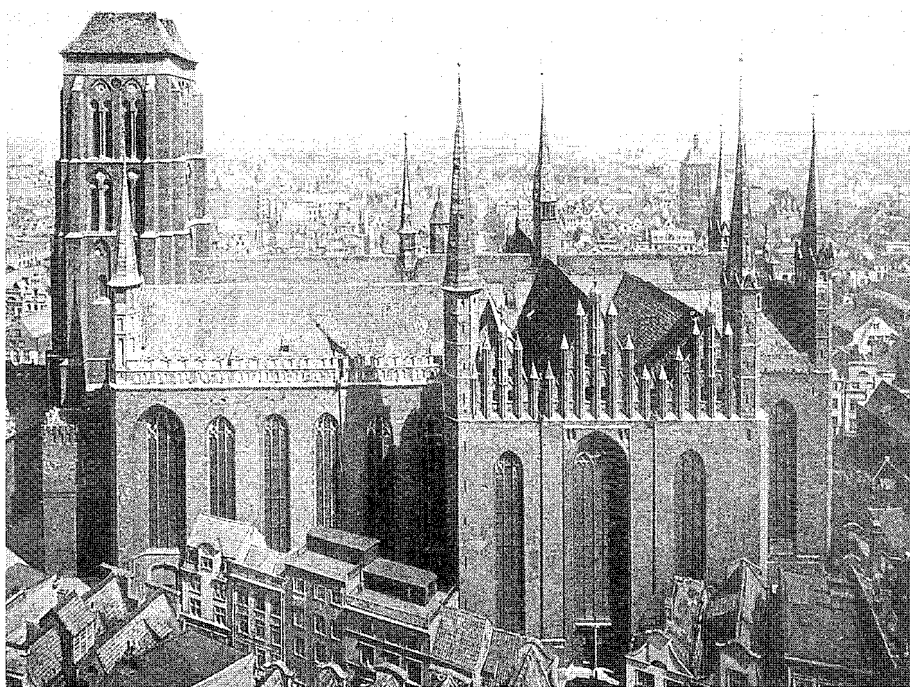
Afb. 9. Havelberg, Dom, de massieve westbouw (ca. 1150).

Afb. 10. Deze opname van de Lübecker Marienkirche laat de nauwe verbondenheid met het raadhuis (rechts aan het marktplein) goed zien.

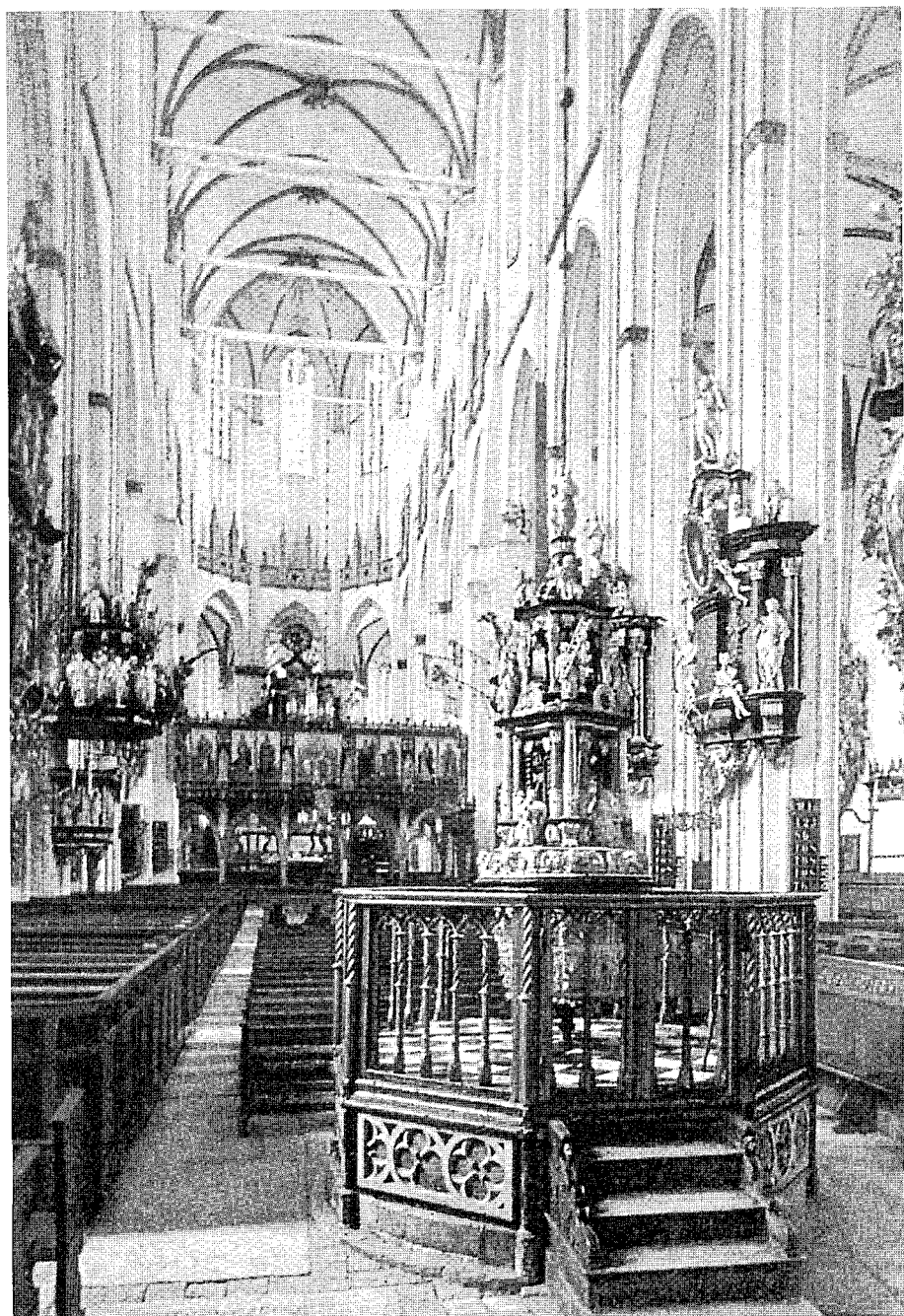

Afb. 11. Lübeck, Marienkirche, plattegrond.

Afb. 12. Lübeck, domkerk na de verbouwing van het koor in gotische stijl (vanaf 1266), plattegrond.

Afb. 13. Danzig, Marienkirche, zuidaanzicht.

Afb. 14. Lübeck, Marienkirche, interieur naar het oosten vóór de bombardementen van 1942.

